

Т. О. Матвєєва,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн
Національного університету “Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого” (м. Харків)

УДК 340.15 (417)

ДЖЕРЕЛА ПРАВА ГЕТЬМАНЩИНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

*Аналізується національне право української держави
Гетьманщина у ХVІІІ столітті.*

Ключові слова: Гетьманщина, кодифікація права, національні джерела права.

Сучасному українцю для створення демократичної правової держави, яка тривалий час перебувала у складі Російської та Австро-Угорської імперій, а згодом — Радянського Союзу, необхідно концептуально переосмислити процес розвитку держави і права України.

Проблема кодифікації права Гетьманщини у дореволюційній історико-правовій науці досліджувалась одним із керівників кодифікаційної комісії М. М. Сперанським, а також в огляді історичних відомостей України І. М. Даниловича, в дослідженні П. Данєвського, О. Ф. Кістяківського.

Згодом, спеціальні дослідження провели В. Баршевський, В. Латкін, І. Каманін, І. Теличенко, Д. Мілер, Ф. Тарановський, М. Володимирський-Буданов, Д. Багалій, М. Слабченко, Г. Максимович, О. Гуржій та інші.

Метою статті є дослідження проблеми складання власного українського національного права в добу утворення національної державності українців після національно-визвольної війни проти Речі Посполитої 1648–1654 рр.

До того ж, коли Лівобережна Україна та Київ згідно з “Березневими статтями” 1654 р. увійшли до складу Росії на правах політичної та правової автономії, цей договір, визначаючи відносини між Росією та Україною, встановлював, що попередні права, якими керувалося населення України, не повинні були порушуватися російським урядом.

Визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої 1648–1654 рр. внесла суттєві зміни в стан джерел та розвиток права в Україні. Більшість джерел права, які функціонували в Україні в період її перебування у складі шляхетської Польщі, на визволених землях була скасована.

Після національно-визвольної війни українського народу змінилася сама суть права, з’явилися нові його норми. Це стосувалося насамперед питань земельної власності й володіння, станової належності, козацького самоврядування, обсягу свободи селян. Але маючи головним завданням регулювання відносин у суспільстві шляхом встановлення відповідної системи прав поведінки, право закріплювало інтереси привілейованого стану тогочасного суспільства — козацької старшини, української шляхти. Саме воно поставило питання про створення на міцній правовій основі централізованої системи підпорядкування, поширення і закріплення за собою володіння земельною власністю й право на працю селян. Робилося це під виглядом “стародавніх прав і вольностей”, і в цьому її підтримували гетьман і цар.

Джерела “попередніх прав”. Найстаріше “попереднє право” Гетьманщини, що, до речі, було і джерелом “Руської Правди” в Київській Русі, — звичаєве право. Один з дослідників історії кодифікації права на Україні В. Д. Месяц також

підкреслював, що для повного розуміння системи українського права необхідно вивчити всі його джерела, зокрема звичаєве право, яке широко застосовувалося при врегулюванні правовідносин і мало великий вплив на писані джерела та їх пристосування до особливостей юридичного побуту України [1].

Найпростішим способом санкціонування звичаїв є незаперечення населенню з боку держави керуватися правилами звичаю із застосуванням державного примусу стосовно порушників цих правил. Поширений найвиразніший спосіб санкціонування — це дозвіл судам звертатися до правил звичаю для вирішення на їхніх засадах судових справ. Найпростіший спосіб санкціонування звичаїв українського народу полягав у тому, що держава не забороняла їх.

Суттєве значення мали норми звичаєвого права після приєднання Гетьманщини до Росії, коли царський уряд офіційно визнавав чинність “попередніх прав”. Збереження цих прав, у тому числі і звичаєвого, розглядалося як важлива гарантія відносної автономії Гетьманщини у складі Росії. Норми звичаєвого права діяли впродовж усього XVII і першої половини XIX ст., на що посиляється і Звід “Права, за якими судиться народ малоросійський” 1743 р. До звичаєвого права зверталися і Ф. Чуйкевич, укладаючи в 1750–1758 рр. “Суд і розправу в правах Малоросійських”, О. Безбородько в “Екстракті Малоросійських прав” 1767 року, урядовці Сенату, що розробляли “Екстракт” 1786 року і кодифікаційні комісії 1804 і 1826 рр.

До “попередніх прав”, що визнавалися російським урядом і були чинними в Гетьманщині, належала значна кількість джерел права польсько-литовського походження. Перші конкретні вказівки на законність “правних книг” знаходимо в універсалі гетьмана Скоропадського від 16 травня 1721 року, в якому йшлося про переклад Литовського Статуту, “Зерцала Саксонів” і книги “Порядок”. В “Екстракті Малоросійських прав” 1767 р. О. Безбородька 22 рази зустрічається посилаючись на сеймові постанови [2].

Найбільшого значення серед польсько-литовських джерел набули Литовські статuti 1529, 1566 і 1588 років. Це кодекси середньовічного права Великого князівства Литовського, що були чинними і на інкорпорованих до нього українських землях.

Значне місце серед чинних джерел посідали збірники магдебурзького права. Воно діяло у Гетьманщині як основа самоврядування міст України. Гетьманщині відомо декілька збірників магдебурзького права.

Найдавніший з них “Зерцало саксонів Яскера”, опублікований у 1536 році в Кракові. У XVII ст. поширеними стали збірники “Порядок прав цивільних”, укладений 1559 року Гроїцьким, “Право цивільне холмїнське” 1584 р. та “Артикули права магдебурзького”, укладені Кірштейном у 1557 році. Названі книги були речними книгами в українських судах польсько-литовського періоду.

Фактично застосування магдебурзького права припинилося у Гетьманщині із застосуванням на неї “Установлення про губернії” 1775 р. і створенням загальноросійської судової системи.

Після приєднання Гетьманщини до Росії одним із нових джерел чинного права стали нормативні акти автономної влади. До них належали договірні статті, акти гетьманської влади й акти Генеральної військової канцелярії.

На основі “Березневих статей” 1654 р. доведено, що договірні статті були важливим джерелом права Гетьманщини, за допомогою якого не тільки визначалися ті чи інші особи на посаду гетьмана, а й зароджувались нові. Договірні статті були юридичними актами, які визначали політико-правове становище Гетьманщини у складі Росії. Статті мали чинність після затвердження їх царськими грамотами; не випадково всі кодифікатори використовували договірні Статті при систематизації діючих норм і укладанні нових збірників права.

Серед чинних джерел права місцевого походження найпоширенішими були нормативні акти гетьманської влади, які видавалися у формі універсалів, ордерів,

листів, інструкцій, декретів і грамот. Окрім загальних універсалів, які стосувалися всього населення держави, були спеціально призначені для окремих установ, станів чи груп населення, видавалися так звані земельні гетьманські універсали про надання земель “на службу” козацькій старшині, церквам і монастирям “на молитви”, а також універсали про підтвердження права власності на землю, які придбали через купівлю, спадщину тощо.

Близькими до універсалів були гетьманські ордери та інструкції. Прикладом можуть бути Інструкції судам П. Полуботка 1722 року, Д. Апостола 1730 року.

Гетьманські листи, грамоти, декрети використовувалися для того, щоб повідомляти про прийняті вищою владою законодавчі акти та встановлювати порядок введення їх у дію.

Генеральна військова канцелярія видавала акти у формі універсалів та указів. Це були підзаконні нормативні акти, за допомогою яких затверджувалися правові акти вищих органів влади і проводилася виконавчо-розпорядча діяльність гетьманського уряду.

У зв'язку з тим, що на Україні діяли різноманітні за походженням джерела права, не всі з яких були досконалими і їх норми нерідко суперечили одна одній, значення законодавчих актів місцевої автономної влади дедалі зростало. Особливо актуально це було в період адміністративних реформ першої чверті XVIII ст. і в роки останнього гетьмана.

На початку XVIII ст. в умовах наступу на вольності України, що не припинявся, на її територію поширюється дія різноманітних актів царської Росії. Прикладами можуть бути Указ про єдиноспадковість (1714), Табель про ранги (1722), Указ про закріплення селян (1783), Жалувана грамота дворянству (1785). На судочинство в Гетьманщині вплинули Петровські укази з питань кримінального права 12 і 19 листопада 1721 року, “Про форму суду” від 3 листопада 1723 року та інші. Зараз збільшується також кількість нормативних актів, які самодержавство створювало саме для Гетьманщини.

Найчастіше на Україні вводилися в дію царські і сенатські укази, грамоти. Наприклад, укази про створення кодифікаційних комісій 1766, 1804, 1826 рр.

Така одночасна дія на Україні різних джерел права викликала труднощі в роботі державних органів влади та судів, які при розгляді аналогічних справ керувалися різними джерелами і виносили суперечливі рішення.

Уніфікація українського і російського права була проведена із введенням “Зводу законів Російської імперії XIX століття”, який враховував найважливіші місцеві особливості правовідносин на Україні.

Таким чином, скасування автономії права здійснювалося лише в першій половині XIX ст., а у XVIII ст. мова йшла про скасування політичної автономії і спроби пристосувати місцеве право до російської системи.

Змінюючи місцеву систему діючого права, царський уряд не лише поширював на Україну загальноімперське законодавство, але все частіше видавав юридичні акти, за допомогою яких створювалися спеціальні для цієї території норми матеріального і процесуального права. Специфіка окремих норм цивільного, кримінального і процесуального права в основному виявлялася у застосуванні тих звичаїв чи порядків, що склалися на Україні історично і не могли бути уніфіковані за допомогою російського права.

У XVIII столітті у зв'язку зі зміною правового статусу російської православної церкви посилюється втручання самодержавства і в правове життя української православної церкви шляхом введення в дію “Духовного регламенту” та інших нормативних актів, що регламентували організацію та різнобічну діяльність церкви.

Джерелом права православної церкви були “Кормчі книги”, “Номоканон” та “Церковні Устави” князів Володимира і Ярослава, якими закріплювалося правове становище церкви і духовенства. Але церковні суди не обмежувалися в своїй діяльності цими пам'ятниками.

Підпорядкувавши київського митрополита російському патріарху, царський уряд зберіг українські церковні суди, бо українське церковне право менше за світське відрізнялося від російського церковного права.

З XVIII ст. посилювалось втручання Росії в діяльність судів української православної церкви. Так, у зв'язку з тим, що церкві заборонялося набувати земельні володіння, справи про право власності на придбані всупереч закону маєтки підлягали розгляду місцевих світських судів. Посилання українського духовенства з цього приводу на сеймові постанови, конституції, Литовський статут та інші нормативні акти не враховувалися. Імператорським указом Сенату і Синоду від 10 квітня 1786 року усім суперечкам у цьому питанні було покладено кінець: серед основних джерел права української православної церкви утвердилось російське законодавство, де головним джерелом церковного права став Духовний регламент; але до них також додавався Монастирський регламент, Статут про чинонаступництво церковне, укази імператорської влади, Постанови урядового Синоду, постанови Патріарха, постанови східних імператорів, записані в церковних книгах, "Кормчі книги" та інше. Керувалися суди і світським законодавством — Литовським Статутом та царським законодавством.

Виходячи з вищенаведеного, можна відмітити, що кодифікація права в Україні має багатовікову історію. Кодифікаційні роботи в різних формах і на різних засадах активно проводилися з утворенням національної держави Гетьманщина у XVII столітті. Історія створення зводу "Права, за якими судиться малоросійський народ" 1743 р. із закріпленням ним особливостей місцевого права свідчить про це.

Список використаних джерел

1. *Месяц, В. Д.* История кодификации права на Украине в первой половине XVIII века [Текст] : [монограф.] / В. Д. Месяц. — К. : ВИНТИ, 1963. — 127 с.
2. *Ткач, А. П.* Історія кодифікації дореволюційної України [Текст] : [монограф.] / А. П. Ткач. — К. : Вид-во Київського ун-ту, 1968. — 170 с.
3. Харківський філіал ЦДІА України [Текст]. — ф. 215, оп. 6/н, од. зб. 1. — Арк. 47.

*Рекомендовано до друку кафедрою історії держави і права України та зарубіжних країн
Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого"
(протокол № 6 від 31 січня 2012 року)*

Надійшла до редакції 29.03.2012

Матвеева Т. А. Источники права Гетманщины в первой половине XVIII века

*Анализируется национальное право украинского государства Гетманщина в XVIII веке.
Ключевые слова: Гетманщина, кодификация права, национальные источники права.*

Matvieieva, T. V. Sources of Law Hetmanshchyna in the First Half of the 18th Century

The article analyzes the domestic law of the Ukrainian state Hetmanshchyna in the 18th century.

Keywords: *Hetmanshchyna, codification of law, national sources of law.*

